

Janusz Kaliński*

PRZEMIANY STRUKTURY OBSZAROWEJ GOSPODARSTW CHŁOPSKICH W POLSCE PO 1918 ROKU

Streszczenie

Do ważnych elementów „długiego trwania” w polskiej gospodarce należy struktura obszarowa gospodarstw chłopskich. Obserwacje z ostatniego stulecia dowodzą jej ograniczonych zmian, mimo dramatycznych zdarzeń politycznych i ekonomicznych, w jakie obfitował wiek XX. Nie zmienił się udział najmniejszych gospodarstw w ich ogólnej liczbie. Szczególnie dobitnie ilustruje to fakt, że w latach 1921 i 2015 był identyczny odsetek gospodarstw małorolnych (2–5 ha) wynoszący blisko 33%. W tym czasie o 11 pkt.proc. obniżył się odsetek gospodarstw karłowatych (do 2 ha), ale sięgał 18%. W rezultacie nadal ponad 51% ogółu stanowiły gospodarstwa karłowate i małorolne. Natomiast pozytywne, chociaż ograniczone, zmiany wystąpiły w grupie gospodarstw chłopskich powyżej 20 ha. Ich odsetek wynoszący w 1921 r. 2,5%, a w 1960 r. tylko 1%, do 2015 r. wzrósł do 9,5%. Był to rezultat polityki akceptacji dla większych gospodarstw w końcowych dwóch dekadach istnienia PRL oraz nowych warunków systemowych i ekonomicznych po 1989 r. Jednak niezbędna, dla wzrostu efektywności produkcyjnej rolnictwa, koncentracja ziemi w dużych gospodarstwach odbywała się zbyt wolno.

Słowa kluczowe: Polska 1918–2015, rolnictwo, struktura obszarowa gospodarstw

Do ważnych elementów „długiego trwania” w polskiej gospodarce należy struktura obszarowa gospodarstw chłopskich. Obserwacje ostatniego stulecia dowodzą jej ograniczonych zmian, mimo dramatycznych zdarzeń politycznych i ekonomicznych, w jakie obfitował wiek XX. Warto zatem bliżej przyjrzeć się okolicznościom,

---

* Kolegium Ekonomiczno-Społeczne, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.

które petryfikowały strukturę obszarową gospodarstw, umacniając sektor rolnictwa chłopskiego w Polsce, będący fenomenem w skali europejskiej¹.

1. Ewolucja struktury obszarowej gospodarstw chłopskich do 1944 r.

W odrodzonym w 1918 r. państwie polskim istniało szereg dysproporcji gospodarczych, w tym silnie zróżnicowany obszarowo układ gospodarstw rolnych. Z jednej strony występowały wielkie latyfundia, dysponujące podstawową częścią ogółu gruntów uprawnych, z drugiej małe działki chłopskie, chronicznie odczuwające głód ziemi. W 1921 r. 45% użytków rolnych należało do 18,9 tys. gospodarstw o powierzchni ponad 100 ha, z których 1964 przekraczało 1000 ha powierzchni. Tymczasem 1,0 mln gospodarstw chłopskich o powierzchni nieprzekraczającej 2 ha posiadało zaledwie 2,8% gruntów. Dochody z tych gospodarstw nie gwarantowały utrzymania rodzinom chłopskim i zmuszały do szukania dodatkowych zarobków, głównie przy pracach sezonowych².

Dodatkowo, małe gospodarstwa, nawet te do 5 ha, zazwyczaj nie pozwalały na pełne wykorzystanie siły roboczej chłopskich rodzin. Istniała rzesza ludzi nieznajdujących pełnego zatrudnienia na roli, a obciążających swoim utrzymaniem pozostałą część społeczności wiejskiej. Liczbę ludności osiadłej na wsi, zbędnej dla produkcji rolnej szacowano na 2,5 do 4,5 mln³. Nie mogła ona jednak być zatrudniona w przemyśle i usługach ze względu na niski poziom industrializacji i urbanizacji kraju. Problemu „ludzi zbędnych” nie była także w stanie rozwiązać liczna, zwłaszcza do czasu wielkiego kryzysu gospodarczego, emigracja. W rezultacie utajone bezrobocie na wsi, ograniczając popyt na towary przemysłowe, stanowiło czynnik hamujący wzrost gospodarczy kraju.

Poprawie struktury agrarnej służyć miała, zainaugurowana aktami z lat 1919 i 1920, a skutecznie ustawą z 1925 r., reforma rolna. Jej istota sprowadzała się do parcelacji dóbr publicznych, a także prywatnych o obszarze przekraczającym 180 ha. W województwach wschodnich, gdzie zgrupowane były największe latyfundia, przyjęto limit 300 ha, zaś w majątkach uprzemysłowionych, posiadających browary, gorzelnie itp. – 700 ha. Zakładano, że corocznie parcelacja obejmie 200 tys. ha gruntów⁴.

¹ A. Woś, *Rolnictwo polskie 1945–2000. Porównawcza analiza systemowa*, IERiGŻ, Warszawa 2000, s. 8.

² M. Mieszczańkowski, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, PWN, Warszawa 1960, s. 224.

³ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej*, KAW, Warszawa 1991, s. 11.

⁴ M. Mieszczańkowski, *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, KiW, Warszawa 1983, s. 77.

W praktyce przyjęta w ustawie norma rzadko była wykonywana. Do 1938 r. rozparcelowano 2,6 mln ha gruntów, co sprawiło, że powierzchnia majątków obszarowniczych zmniejszyła się o 16%, a chłopskich wzrosła o 13%. Reforma rolna pozwoliła na utworzenie 154 tys. nowych gospodarstw i powiększenie powierzchni 503 tys. gospodarstw istniejących. Średnia powierzchnia nowo powstałych działek chłopskich wyniosła 9,8 ha, zaś powiększających stare gospodarstwa 2,1 ha⁵.

Zmiany w strukturze gospodarstw chłopskich w okresie międzywojennym, szczególnie pod wpływem reformy rolnej, prezentuje tabela 1. Dowodzi ona, iż wbrew oczekiwaniom nastąpiło zwiększenie liczby najmniejszych gospodarstw (do 5 ha) oraz spadek dużych i największych (10 ha i więcej).

Tabela 1. Struktura obszarowa gospodarstw chłopskich w latach 1921 i 1938 (w %)

Grupy gospodarstw	1921	1938
Poniżej 2 ha	29,3	30,7
2–5 ha	32,9	33,8
5–10 ha	24,9	23,9
10–15 ha	10,4	9,5
20 ha i więcej	2,5	2,1
Ogółem	100,0	100,0

Źródło: *Historia Polski w liczbach*, z. 2: *Rolnictwo, Leśnictwo*, GUS, Warszawa 1991, s. 194.

W 1938 r. istniało 1,4 mln gospodarstw o powierzchni do 2 ha, 1,5 mln o obszarze między 2 a 5 ha oraz 1,1 mln z arealem 5–10 ha, zaś tylko 0,4 mln gospodarstw dysponowało przeciętnym obszarem gruntów od 10 do 50 ha. Tymczasem jeszcze 1264 gospodarstw obszarowniczych miało przeciętną powierzchnię przekraczającą 1000 ha.

Reforma rolna wprawdzie spowodowała pewne zmniejszenie głodu ziemi wśród chłopstwa, ale nie poprawiła struktury obszarowej należących do nich gospodarstw. Nie został zahamowany proces rozdrabniania własności chłopskiej, ze wszystkimi negatywnymi skutkami ekonomicznymi i społecznymi. Szczególnie uciążliwe dla wsi było rosnące przeludnienie agrarne oraz nieopłacalność produkcji w gospodarstwach małorolnych. Rządy Polski międzywojennej dostrzegały te problemy i próbowały, szczególnie po wielkim kryzysie, stworzyć lepsze warunki dla rolników. Dążono do zmniejszenia obciążeń fiskalnych rolnictwa, poprawy relacji między cenami płodów rolnych i wyrobów przemysłowych oraz stworzenia nowych miejsc pracy w przemyśle na obszarach dużych nadwyżek siły roboczej. Do 1939 r.

⁵ Mały Rocznik Statystyczny 1939, GUS, Warszawa 1939, s. 71.

nie przyniosło to wyraźniejszej poprawy sytuacji w rolnictwie, a w konsekwencji nie pozwoliło na awans gospodarczy Polski wśród krajów europejskich.

Dlatego potrzebę zmian strukturalnych w rolnictwie, jako niezbędnego czynnika unowocześnienia gospodarki, głosiły ośrodki emigracyjne w czasie drugiej wojny światowej, związane z rządem polskim w Londynie. Opowiadały się za kontynuowaniem reformy rolnej, generującej pełnorolne gospodarstwa rodzinne. Planowano dalszą parcelację gospodarstw publicznych, majątków należących do Niemców i zdrajców narodu, a także polskich gospodarstw obszarniczych przekraczających 50 ha powierzchni użytków rolnych. Ziemię uzyskaną z parcelacji zamierzano przeznaczyć na utworzenie gospodarstw w granicach od 8 do 15 ha oraz powiększenia do tej normy gospodarstw najmniejszych⁶. Uważano, że przyczyni się to do poprawy opłacalności i intensyfikacji produkcji rolnej, a pośrednio do zwiększenia popytu ze strony wsi na dobra przemysłowe. Uruchomiony w ten sposób proces industrializacji kraju miał unowocześnić jego strukturę gospodarczą i społeczną.

Przebywający w Związku Radzieckim komuniści także domagali się likwidacji głodu ziemi drogą parcelacji latyfundiów i tworzenia małorolnych gospodarstw chłopskich. Kierowali się przy tym nie tyle potrzebą racjonalizacji struktury agrarnej, ile chęcią pozyskania najbiedniejszej części wsi dla przyszłej kolektywizacji rolnictwa⁷.

Okres okupacji zaznaczył się także realnymi zmianami w strukturze rolnictwa. Niemcy, szczególnie na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy, usuwali Polaków, a ich gospodarstwa o obszarze poniżej 5 ha łączyli w większe jednostki gospodarcze i przekazywali osadnikom niemieckim. W ten sposób do 1942 r. hitlerowcy skonfiskowali 897 tys. gospodarstw polskich o powierzchni przekraczającej 8 mln ha. Mniejszy zasięg miała komasacja w Generalnym Gubernatorstwie. Do spektakularnych działań okupanta hitlerowskiego należało wysiedlenie ludności Zamojszczyzny, której zabrano 12 tys. gospodarstw i po połączeniu oddano osadnikom niemieckim. W innych rejonach komasacja była wynikiem sankcji okupanta lub ruiny ekonomicznej najdrobniejszych gospodarstw, niemogących poddać wysokim podatkom i kontyngentom⁸. Generalnie, realizowana przez okupanta hitlerowskiego polityka racjonalizacji rolnictwa wpłynęła na pewne zmniejszenie liczebności gospodarstw najmniejszych.

Polityka okupanta radzieckiego początkowo umożliwiła komitetom chłopskim przejmowanie majątków ziemskich i ich podział między włościan. Z czasem wydano akty prawne konfiskujące ziemię obszarniczą, klasztorów i urzędników państwowych

⁶ *O co walczy naród polski. Deklaracja Rady Jedności Narodowej*, Warszawa 1944, s. 9.

⁷ Z. Kumoś, *Związek Patriotów Polskich. Założenia programowo-ideowe*, MON, Warszawa 1983, s. 160.

⁸ W. Jastrzębowski, *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939–1944*, Czytelnik, Warszawa 1946, s. 293.

Drugiej RP oraz nacjonalizujące ziemię i lasy⁹. Decyzje władz radzieckich utworowały drogę do utworzenia na Kresach Wschodnich państwowych gospodarstw rolnych (sowchozów) i gospodarstw spółdzielczych (kołchozów).

2. Przemiany w pierwszym dziesięcioleciu Polski Ludowej

Objęcie rządów przez komunistów spowodowało wdrożenie ich koncepcji politycznych i społeczno-gospodarczych. Jednym z pierwszych aktów narzuconych Polsce władz był dekret z 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, uzupełniony w 1946 r. dekretem o ustroju rolnym i osadnictwie na Ziemiach Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska. Z gruntów niemieckich, zdrajców narodu oraz gospodarstw obszarowych ponad 50 ha powierzchni (w województwach zachodnich Polski przedwojennej ponad 100 ha) utworzono Państwowy Fundusz Ziemi (PFZ). Jego podstawowe zasoby rozdzielono między drobnych chłopów, dzierżawców i robotników rolnych w celu utworzenia nowych gospodarstw lub upelnorolnienia istniejących, zgodnie z normą 5 ha użytków rolnych dla średnio licznej rodziny. Wyższe normy nadziałów przyjęto na zachodzie i północy kraju, gdzie istniała większa rezerwa gruntów¹⁰.

Realizując reformę rolną na ziemiach wchodzących w skład państwa polskiego przed 1939 r., do końca 1949 r. rozparcelowano 2,4 mln ha gruntów, głównie obszarowych. Utworzono z nich 347 tys. gospodarstw oraz powiększono 254 tys. Przeciętny obszar gospodarstw nowych wyniósł 5,4 ha, a parceli powiększających istniejące gospodarstwa 1,9 ha. Na ziemiach przyłączonych do Polski w 1945 r. na cele osadnictwa rolnego przeznaczono 3,7 mln ha gruntów. Utworzono 467 tys. gospodarstw, o przeciętnej powierzchni 7,9 ha, wśród których dominowały parcele o obszarze od 7 do 15 ha. Łącznie na całym terytorium kraju rozparcelowano 6,1 mln ha gruntów między 1,1 mln rodzin¹¹.

Konsekwencją parcelacji i osadnictwa była znacznie zmieniona struktura obszarowa gospodarstw. W stosunku do okresu międzywojennego wyraźnie zmniejszyła się liczba gospodarstw najmniejszych (poniżej 2 ha), a także, w mniejszym stopniu, gospodarstw w granicach 2–5 ha. Niekwestionowanym osiągnięciem było powiększenie liczby i areału gospodarstw średnich i dużych (5–20 ha), na które cień rzucał

⁹ A. Głowacki, *Proces nacjonalizacji gospodarki na zaanektowanych ziemiach wschodnich II RP (1939–1941)*, „Dzieje Najnowsze” nr 2, 2004, s. 93 i n.

¹⁰ H. Słabek, *Reforma rolna*, [w:] *Gospodarka Polski Ludowej 1944–1955*, red. J. Kaliński, Z. Landau, KiW, Warszawa 1986, s. 38.

¹¹ Rolniczy Rocznik Statystyczny 1945–1965, GUS, Warszawa 1966, s. 115.

mniejszy odsetek gospodarstw największych ponad 20 ha, będący konsekwencją m.in. powojennej parcelacji¹².

Tabela 2. Struktura obszarowa gospodarstw chłopskich o wielkości 0,5 ha i więcej w latach 1938, 1950 i 1954 (w %)

Grupy gospodarstw	1938	1950	1954
Poniżej 2 ha	30,7	21,0	23,4
2–5 ha	33,8	33,4	35,8
5–10 ha	23,9	32,9	30,7
10–20 ha	9,5	11,4	9,1
20 ha i więcej	2,1	1,3	1,0
Ogółem	100,0	100,0	100,0

Źródło: *Historia Polski w liczbach, op.cit.*, s. 194; Rocznik Statystyczny 1957, GUS, Warszawa 1957, s. 130.

Oficjalnie, wyniki reformy rolnej oceniano pozytywnie, wskazując na korzystne zjawisko „ześredniczenia” wsi, przez co rozumiano ograniczenie roli gospodarstw o powierzchni najmniejszej i największej. Niektórzy ekonomiści, jak Józef Poniatowski, uważali, że błędem było ograniczenie parcelacji do 6 mln ha, gdy można było przeznaczyć na ten cel jeszcze około 3 mln ha, oddanych gospodarstwom państwowym oraz pozostawionym w ramach PFZ¹³. Zgodnie z tymi opiniami rezerwa gruntów powinna zasilić istniejące gospodarstwa w celu dalszego powiększenia ich areалу, co dałoby lepsze efekty ekonomiczne niż tworzenie nowych, niesamodzielnych gospodarstw. W przyjętym sposobie parcelacji dopatrywano się, nie bez racji, kroków przygotowawczych do socjalizacji rolnictwa.

Reforma rolna, mimo pozytywnych tendencji, nie zmieniła niekorzystnej struktury obszarowej gospodarstw rodzinnych. W 1949 r. łącznie było 41,3 tys. gospodarstw indywidualnych powyżej 20 ha, to jest tylko 1,2% wszystkich gospodarstw. Należało do nich 1,4 mln ha gruntów, co stanowiło 7,8% ich ogólnej powierzchni. Tymczasem gospodarstwa karłowate (do 2 ha) podobnie jak przed wojną posiadały 1,0 mln ha, a małorolne (od 2 do 5 ha) – 3,8 mln ha¹⁴.

Pozostawienie w wyniku reformy rolnej przeszło 57% udziału gospodarstw karłowatych i małorolnych, użytkujących 1/4 powierzchni gruntów, oznaczało zgodę na niską towarowość polskiego rolnictwa i ekstensywny jego rozwój w oparciu o rezerwy siły roboczej na wsi. Radykalną poprawę sytuacji w rolnictwie władze

¹² Por. *Historia Polski w liczbach*, z. 2: *Rolnictwo, Leśnictwo*, GUS, Warszawa 1991, s. 194.

¹³ J. Poniatowski, *Uwagi o ustroju rolnym*, [w:] *Dylematy gospodarki polskiej*, red. W. Czerwiński, PFK, Londyn 1965, s. 58.

¹⁴ Rocznik Statystyczny 1949, GUS, Warszawa 1950, s. 53.

komunistyczne uzależniały od dalszych zmian w wielkości gospodarstw na drodze upaństwowienia i uspołdzielczenia, zgodnie z pryncypiami ustrojowymi oraz emigracji nadwyżek siły roboczej ze wsi do miast.

Ukształtowana do 1949 r. struktura gospodarstw rolnych dowodziła dominacji politycznych celów reformy rolnej z 1944 r. Doprowadziła ona do likwidacji ziemiaństwa polskiego, jako ostoi poprzedniego ustroju. Nadzielenie ziemią biedniejszej części ludności chłopskiej wpłynęło na jej neutralizację w toczącej się do końca lat 40. nierównej walce o demokratyczną Polskę. Z ekonomicznego punktu widzenia skutki reformy trudno ocenić jako w pełni pozytywne, gdyż pozostawienie wielkiej liczby zbyt drobnych gospodarstw rodziło poważne problemy na przyszłość, związane z koniecznością intensyfikacji produkcji rolnej. Nie można jednak pominąć faktu, że w trudnych warunkach powojennych, przy braku kapitału, małe gospodarstwa dość szybko podnosiły produkcję, wykorzystując rezerwy własnej siły roboczej.

Utrzymująca się dominacja sektora prywatnego w rolnictwie nie mogła na dłuższą metę odpowiadać komunistycznej doktrynie ustrojowej. Mimo pewnego oporu części kierownictwa Polskiej Partii Robotniczej co do momentu rozpoczęcia przemian, w końcu 1948 r. równocześnie z innymi krajami bloku radzieckiego przystąpiono do kolektywizacji rolnictwa. Wbrew początkowym zapewnieniom, że kolektywizacja będzie dobrowolna i bez zbędnego przyspieszania, szybko okazało się, że przybrała ona formy zbliżone do praktykowanych wcześniej w Związku Radzieckim. Jednak efekty, ze względu na opór społeczny, okazały się zgoła odmienne. Do końca 1955 r. zawiązано ogółem 9076 spółdzielni, obejmujących obszar 1,9 mln ha, co stanowiło zaledwie 9,2% powierzchni użytków rolnych w kraju¹⁵.

Równoległe z usilnym popieraniem kolektywizacji od 1949 r. trwał proces osłabiania i eliminacji własności prywatnej. Klasowa polityka agrarna podkopywała egzystencję głównie większych gospodarstw (kułackich), których właściciele posądzano o zamiar odbudowy kapitalizmu. Gospodarstwom rodzinnym odmawiano kredytów oraz zakupu środków do produkcji, a jednocześnie obciążano obowiązkowymi świadczeniami rzeczowymi i finansowymi na rzecz uprzemysłowienia kraju. Praktycznie uniemożliwiono obrót ziemią. Nastąpił upadek tysięcy gospodarstw chłopskich, połączony z ucieczką ze wsi młodych ludzi, pozbawionych perspektywy indywidualnego gospodarowania.

Konsekwencją polityki przymusowej kolektywizacji rolnictwa i wypierania z produkcji bogatszych chłopów było gwałtowne pogorszenie struktury agrarnej gospodarstw prywatnych pierwszej połowie lat 50. XX w. Udział gospodarstw karłowatych

---

¹⁵ J. Kaliński, *Forsowna kolektywizacja rolnictwa (1948–1956)*, „Kwartalnik Historyczny” nr 1, 1984, s. 111–136; Rocznik Statystyczny 1957, GUS, Warszawa 1957, s. 123 i 137.

w ogólnej ich liczbie wzrósł o 11%, a małorolnych o 7%. Jednocześnie spadł odsetek gospodarstw średniorolnych (5–20 ha) i dużych (20–50 ha). W połowie lat 50. istniało tylko 29,3 tys. gospodarstw prywatnych, przekraczających 20 ha obszaru¹⁶. Fakt ten dobitnie określał przyczyny załamania produkcji rolnej w pierwszej połowie lat 50.

3. Kształtowanie struktury obszarowej gospodarstw chłopskich w latach 1956–1989

Władze komunistyczne, pośrednio przyznając się do klęski polityki agrarnej realizowanej po 1948 r., w 1957 r. ogłosiły program „nowej polityki rolnej” zapowiadający swobodny rozwój gospodarstw rodzinnych¹⁷. Nowa polityka agrarna początkowo pozytywnie wpłynęła na postawy chłopów wobec indywidualnego gospodarowania. Wzrosły nadzieje na stabilizację i akceptację przez władze gospodarstw rodzinnych. Lepsze perspektywy tworzyło zmniejszenie obciążeń ekonomicznych rolników wobec państwa. Ograniczono obowiązkowe świadczenia w naturze i zmniejszono podatki, wzrosły kredyty dla rolników indywidualnych, a prawo do korzystania z nich uzyskali chłopcy posiadający więcej niż 12 ha ziemi. Gospodarstwa wyraźnie zwiększyły inwestycje, obok budowlanych i inwentarskich, także w ziemię. Od jesieni 1956 r. do końca 1958 r. tylko z zasobów PFZ chłopcy zakupili 465 tys. ha i wydzierżawili 846 tys. ha gruntów¹⁸.

Nową politykę rolną poprzedziła gorączka likwidacyjna niepopularnych spółdzielni produkcyjnych, związana z odwilżą polityczną na jesieni 1956 r. W końcu tego roku liczba spółdzielni nie przekraczała 16% stanu notowanego w grudniu 1955 r., a grunty rozwiązanych gospodarstw ponownie trafiły w ręce rolników indywidualnych¹⁹.

Wzmocniony obrót ziemią umiarkowanie odbił się na strukturze obszarowej gospodarstw rodzinnych. Do 1960 r. nieznacznie wzrósł udział gospodarstw średniorolnych wielkich (10–20 ha) i dużych. Równocześnie zwiększył się odsetek gospodarstw karłowatych, będący konsekwencją podziału gospodarstw małorolnych i średniorolnych, pod wpływem liberalizacji obrotu ziemią²⁰.

¹⁶ Rocznik Statystyczny 1957, GUS, Warszawa 1957, s. 130.

¹⁷ A. Woś, *Nowa polityka rolna z perspektywy trzydziestolecia*, „Wieś Współczesna” nr 1, 1987, s. 7–16.

¹⁸ Rocznik Statystyczny 1959, GUS, Warszawa 1959, s. 188.

¹⁹ S. Jarecka-Kimlowska, *Polityka spółdzielcza na wsi polskiej w latach 1944–1970*, LSW, Warszawa 1978, s. 93–94.

²⁰ *Historia Polski w liczbach*, op.cit., s. 194.

Niewielka liczba prywatnych gospodarstw wielkoobszarowych oraz systematycznie źle pracujące gospodarstwa publiczne ograniczały produktywność polskiego rolnictwa. Narastał problem deficytu zbożowego ograniczającego hodowlę i podaż żywności²¹. Trudności na rynku zbożowym, zmuszające do kosztownego importu, były przesłanką rysującego się po 1965 r. poparcia państwa dla gospodarstw większych, produkujących poszukiwane ziarno i specjalizujących się w uprawach przemysłowych. Wyróżniały się one lepszym położeniem ekonomicznym, pozwalającym na zakup ziemi oraz inwestycje inwentarskie i bytowe. Nie wpłynęło to jednak na wzrost intensywności gospodarowania, gdyż ogólne rozmiary produkcji rolniczej kraju nieustannie zależały od wyników rozdrobnionych i niedostatecznie wyposażonych w kapitał, karłowatych i małorolnych gospodarstw chłopskich.

Zmiana w 1970 r. ekipy rządzącej Polską zaowocowała korektą polityki gospodarczej w kierunku odczuwalnej poprawy stopy życiowej ludności. W rolnictwie podjęto wysiłek na rzecz szybszego wzrostu produkcji, szczególnie hodowlanej, odstępując od preferencji dla gospodarstw uspołecznionych. Podniesiono ustalane przez państwo ceny skupu, zniesiono obowiązkowe świadczenia w naturze, złagodzone podatki, ułatwiono obrót ziemią, uregulowano stosunki własnościowe i stworzono większe możliwości dzierżawy przez chłopów gruntów PFZ²². Działania te korzystnie wpłynęły na sytuację gospodarstw chłopskich, szczególnie większych. Nasilił się proces polaryzacji gospodarstw, z jednej strony umacniali się ekonomicznie bogatsi chłopci, nastawieni na specjalizowaną produkcję, z drugiej strony pogłębił się upadek najmniejszych gospodarstw, nastawionych na samozaopatrzenie²³.

Tymczasem skomplikowała się sytuacja demograficzna na wsi na skutek odpływu młodzieży do miast. Silnie zaznaczył się proces starzenia ludności, a coraz większa liczba gospodarstw nie posiadała następców. Rosła podaż ziemi ze strony pozabawionych perspektyw rolników, którą częściowo absorbowały większe gospodarstwa rodzinne. Nieustannie powiększała się rzesza ludności dwuzawodowej, której zbyt małe gospodarstwa nie gwarantowały utrzymania, a trudności mieszkaniowe nie pozwalały na pełne związanie się z miastem²⁴.

Początek lat 70. przyniósł wyraźny wzrost produkcji rolnej, głównie hodowlanej. Zdecydowało o tym wykorzystanie rezerw większych gospodarstw prywatnych oraz zasilenie hodowli państwowej importowanymi na kredyt paszami. Pomyślna sytuacja produkcyjna w rolnictwie, szczególnie uspołecznionym, skłoniła rządzących do

²¹ H. Olszewski, *Problemy równowagi bilansu zbożowego w Polsce*, PWRiL, Warszawa 1964, s. 249.

²² Ustawa z dnia 26 października 1971 r. o uregulowaniu własności gospodarstw rolnych, DzU 1971, nr 27, poz. 250.

²³ E. Mazurkiewicz, *Podstawowe problemy polityki rolnej w PRL*, KiW, Warszawa 1979, s. 77.

²⁴ L. Ostrowski, *Problemy społeczne wsi polskiej*, PWE, Warszawa 1989, s. 23.

kolejnej próby urzeczywistnienia idei pełnej socjalizacji rolnictwa. Tym razem tworzeniu spółdzielni produkcyjnych sprzyjać miał upadek gospodarstw karłowatych i pozbawionych następców oraz wprowadzony w 1977 r. system emerytalny, skłaniający rolników do przekazywania państwu ziemi za świadczenia alimentacyjne. Gruntów tych nie mogli nabywać chłopi, służyły one powiększaniu areału spółdzielni i gospodarstw państwowych, mimo że ich efektywność gospodarowania była systematycznie niższa od uzyskiwanej w sektorze prywatnym²⁵.

Ta pozbawiona sensu ekonomicznego polityka ustrojowej przebudowy rolnictwa już w drugiej połowie lat 70. przyniosła ponowne załamanie produkcji rolnej, pogłębione w okresie stanu wojennego, m.in. na skutek sankcji gospodarczych państw Zachodu, uniemożliwiających kredytowy import pasz. Niezbędne okazało się wprowadzenie powszechnej reglamentacji żywności, co nie zahamowało wzrostu jej cen, a przyczyniło się do aktywizacji „czarnego rynku”. Stanowiło także podstawę do bogacenia się części społeczności wiejskiej i pogłębienia polaryzacji gospodarstw²⁶.

Bogatsze rodziny chłopskie zwiększały areał gospodarstw. Sprzyjało temu uchylenie ustawy z 1971 r. o uregulowaniu własności gospodarstw rolnych, która umożliwiała przejęcie gospodarstw chłopskich przez państwo oraz zmiany w Kodeksie cywilnym i Kodeksie postępowania cywilnego²⁷. Posunięcia w sferze prawnej zaowocowały przejmowaniem gruntów PFZ przez chłopów. Znaczna część ziemi, która w latach 70. została objęta przez gospodarstwa uspołecznione, „powróciła” do chłopstwa.

Omawiane procesy wywarły znaczący wpływ na strukturę gospodarstw chłopskich po 1970 r. (zob. tab. 3). Pierwszy raz od czasu reformy rolnej zmniejszył się udział gospodarstw o obszarze do 10 ha, szczególnie karłowatych. Zadecydował o tym ogólny spadek liczby gospodarstw (w latach 1970–1987 o 16%) związany ze zmniejszeniem powierzchni użytków rolnych w kraju, a przede wszystkim z przyspieszeniem procesu przejmowania ziemi przez sektor uspołeczniony. Można byłoby to zjawisko ocenić pozytywne, gdyby nie wielki koszt społeczny i ekonomiczny bankructwa części gospodarstw chłopskich. Natomiast jednoznacznie pozytywne było zwiększenie ilościowe i obszarowe gospodarstw prywatnych o powierzchni przekraczającej 10 ha. W warunkach polskich stanowiły one grupę dużych i największych

²⁵ Ustawa z dnia 26 października 1971 r. o uregulowaniu..., *op.cit.*; B. Strużek, *Rozwój socjalistycznych form gospodarki rolnej w Polsce*, LSW, Warszawa 1982, s. 258.

²⁶ E. Mazurkiewicz, *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa*, PWE, Warszawa 1982, s. 22; P. Olszański, *Historia polskiego zadłużenia międzynarodowego na tle wydarzeń społecznych i politycznych*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2002, s. 74–75.

²⁷ Ustawa z dnia 26 marca 1982 r. o scalaniu gruntów, DzU 1982, nr 12, poz. 80; Ustawa z dnia 26 marca 1982 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz o uchyleniu ustawy o uregulowaniu własności gospodarstw rolnych, DzU 1982, nr 11, poz. 81; Ustawa z dnia 26 marca 1982 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego, DzU 1982, nr 11, poz. 82.

gospodarstw rodzinnych, stosunkowo dobrze wyposażonych w kapitał i pracę, nastawionych na specjalizowaną produkcję towarową²⁸.

Tabela 3. Struktura obszarowa gospodarstw chłopskich o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych w latach 1960, 1970, 1980 i 1989 (w %)

Grupy gospodarstw	1960	1970	1980 ^a	1989 ^b
Poniżej 2 ha	32,8	33,4	18,7	17,9
2–5 ha	30,4	28,4	37,0	34,9
5–10 ha	26,1	26,1	30,0	29,8
10–15 ha	7,9	8,7	10,0	11,3
15–20 ha	1,8	2,3	.	.
20 ha i więcej	1,0	1,1	4,3 ^b	6,1 ^b
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0

^a Gospodarstwa od 1 ha powierzchni użytkowej.

^b 15 ha i więcej.

Źródło: *Historia Polski w liczbach, op.cit.*, s. 194; Rocznik Statystyczny 1991, GUS, Warszawa 1991, s. 323.

W wyniku różnokierunkowych zmian w polityce agrarnej przeciętna wielkość gospodarstwa chłopskiego w 1978 r. była analogiczna do tej z 1950 r. (5,2 ha). Natomiast do końca lat 80. podniosła się do 7,2 ha, a jednocześnie zwiększył się udział gospodarstw rodzinnych w całkowitej powierzchni użytków rolnych. W ostatnim roku rządów komunistycznych gospodarstwa prywatne obejmowały 76,2% użytków, tj. 14,3 mln ha gruntów, jednak rozdrobnionych między 2,1 mln gospodarstw rodzinnych, z których 53% miało powierzchnię mniejszą od 5 ha. Pozytywna zmiana polityki wobec większych gospodarstw indywidualnych w latach 70. i 80. doprowadziła do wzrostu do 131 tys. (6,1% ogółu) liczby gospodarstw posiadających więcej niż 15 ha użytków rolnych²⁹.

Gospodarstwa chłopskie, w większości niedostatecznie wyposażone w maszyny i narzędzia rolnicze, stosujące przestarzałe metody agro- i zootechniczne, bez odpowiedniego zaplecza handlowego i usługowego, nie były w stanie sprostać zadaniu pokrycia potrzeb żywnościowych kraju. Rozdrobnienie gospodarstw prywatnych należało w okresie PRL do podstawowych, wewnętrznych czynników, niedostatecznego wzrostu produkcji rolnej. Jak twierdził Walenty Poczta: „Rolnictwo polskie

²⁸ *Historia Polski w liczbach, op.cit.*, s. 194; Rocznik Statystyczny 1991, GUS, Warszawa 1991, s. 323.

²⁹ Obliczono na podstawie: *Rolniczy Rocznik Statystyczny 1945–1965*, GUS, Warszawa 1966, s. 119; *Rocznik Statystyczny 1991*, GUS, Warszawa 1991, s. 321 i 323.

znalazło się w punkcie, w którym wadliwa struktura agrarna staje się głównym czynnikiem hamującym postęp produkcyjny i społeczny wsi polskiej³⁰.

4. Przemiany struktury obszarowej gospodarstw chłopskich w latach transformacji systemowej (1990–2004)

Zainaugurowany w 1989 r. program przemian ustrojowych postawił przed polityką agrarną złożone zadanie dostosowania struktury własnościowej i obszarowej rolnictwa do warunków gospodarki rynkowej. Zadanie było niesłychanie trudne i obok działań o charakterze ekonomicznym i prawnym wymagało pomyślnego rozwiązania skomplikowanych kwestii społecznych³¹.

Już w 1990 r. zniesione zostały pozostałości reglamentacji obrotu nieruchomościami rolnymi z okresu PRL. Znalazło to wyraz z nowelizacji Kodeksu cywilnego, która wprowadziła wolny dostęp do ziemi dla obywateli polskich³². Jednak urealnienie obrotu gruntami uzależnione było od prywatyzacji nieefektywnych gospodarstw publicznych. Tymczasem zmiany własnościowe okazały się niezmiernie skomplikowane, mimo że uspołecznienie rolnictwa w Polsce przybrało mniejszy zakres niż w innych krajach Europy Środkowej i Wschodniej.

Przekształcenie spółdzielni produkcyjnych miało charakter formalny, gdyż zgodnie z prawem stawały się one częścią sektora prywatnego. Prywatyzacji gospodarstw państwowych, szczególnie tych największych, położonych na ziemiach zachodnich i północnych, przeszkadzał brak kapitału krajowego oraz małe zainteresowanie załóg nabyciem, często zadłużonych, przedsiębiorstw. Ich podział na mniejsze gospodarstwa utrudniał brak infrastruktury, głównie w postaci odpowiednich zabudowań gospodarczych.

Ramy prawne prywatyzacji stworzyła ustawa z 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa³³. Grunty państwowe oraz przekazywane przez właścicieli prywatnych za renty i emerytury znalazły się w Zasobie Własności

³⁰ W. Poczta, *Rolnictwo polskie a rolnictwo EWG (Studium komparatywne)*, Akademia Rolnicza, Poznań 1994, s. 80.

³¹ J. Kaliński, *Transformacja gospodarki polskiej w latach 1989–2004*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2009, s. 63 i 102; B. Mickiewicz, *Wpływ regulacji prawnych na zmianę struktury agrarnej w Polsce po 1991 roku*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” t. XV, z. 1, 2013, s. 143.

³² P.M. Kosmęda, *Zmiany w strukturze obszarowej i własnościowej gospodarstw rolnych po wejściu w życie nowelizacji kodeksu cywilnego z 28 lipca 1990 r.*, „Studia Juridica Agraria” t. VIII, 2009, s. 60–80.

³³ Ustawa z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych ustaw, DzURP 1991, nr 107, poz. 464.

Rolnej Skarbu Państwa (ZWRSP) zarządzanym przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa (AWRSP). Do 2004 r. do ZWRSP przejętych zostało 4,7 mln ha gruntów, z czego sprzedano 1,5 mln ha, czyli zaledwie 31% przejętych gruntów. Dodatkowo sprzedawano zazwyczaj małe działki, liczące średnio 7,6 ha. Większość gruntów ZWRSP została wydzierżawiona, co zapoczątkowało proces powstawania prywatnych wielkoobszarowych gospodarstw rolnych. W rezultacie niedostatecznych wyników sprzedaży w 2004 r. jeszcze 12,3% użytków rolnych znajdowało się we władaniu publicznym (własność państwowa, samorządowa i mieszana). Jednak w porównaniu z 1989 r. zwiększył się udział własności indywidualnej w ogólnym zasobie użytków rolnych z 76,2% do 87,7% w 2004 r.³⁴

Obok zmian własnościowych konieczna była racjonalizacja struktury obszarowej gospodarstw rodzinnych, która w warunkach polskich oznaczała powiększenie przeciętnej wielkości gospodarstw. Specjaliści rolni dowodzili, że niezbędne jest stworzenie 400–600 tys. nowoczesnych gospodarstw chłopskich o przeciętnym obszarze ponad 30 ha, jako siły napędowej polskiego rolnictwa. Tymczasem już doświadczenie lat 1990–1994 wskazywało na bardzo wolny postęp w kreowaniu tego typu jednostek gospodarczych. Przeciętna wielkość nowo tworzonych gospodarstw wynosiła zaledwie 4 ha i była konsekwencją złej kondycji finansowej rolników³⁵. Korzystne przemiany w strukturze obszarowej gospodarstw utrudniała także sytuacja na rynku pracy. Wysokie bezrobocie w miastach spowodowało zatrzymanie migracji ze wsi, a także utratę pracy przez jej mieszkańców. Nastąpiło zwiększenie, groźnego dla całej gospodarki, bezrobocia utajonego w rolnictwie³⁶.

Czynnikiem stymulującym zmiany w strukturze obszarowej stał się zrównoważony rynek. Ułatwiony został dostęp bogatszych rolników do środków produkcji i możliwe stało się kształtowanie technik produkcji. Bogacenie się niektórych warstw w mieście i na wsi umożliwiało im nieskrępowany zakup ziemi³⁷. Od połowy lat 90. rosła liczba gospodarstw powyżej 20 ha, w tym także powyżej 50 ha. Dane Głównego Urzędu Statystycznego za 2005 r. potwierdzały występowanie 13,5 tys. gospodarstw w przedziale 50–100 ha powierzchni, 3,3 tys. – od 100 do 200 ha, 1 tys. – od 200 do 300 ha, 576 – od 300 do 500 ha, 299 – od 500 do 1000 ha i 72 gospodarstw o powierzchni powyżej 1000 ha³⁸.

³⁴ J. Kaliński, *Transformacja gospodarki...*, *op.cit.*, s. 63; Rocznik Statystyczny 1990, GUS, Warszawa 1990, s. 328; Rocznik Statystyczny RP 2005, GUS Warszawa 2005, s. 458.

³⁵ L. Ostrowski, *Nie ma urodzaju na farmerów*, „Rzeczpospolita” 13.07. 1992, s. II.

³⁶ J. Bański, W. Stola, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, PAN, PTG, Warszawa 2002, s. 30.

³⁷ W. Herer, W. Sadowski, *Zmiany struktury agrarnej na tle zmian struktury i wielkości zatrudnienia w całej gospodarce*, GUS, Warszawa 1993, s. 47–48.

³⁸ *Ibidem*.

Zjawisko to spotykało się z niechęcią części polityków opowiadających się za ograniczeniem stanu posiadania tzw. latyfundystów. Warto jednak zauważyć, że w 2005 r. liczba gospodarstw o obszarze ponad 30 ha wynosiła 53,2 tys., a więc zaledwie 10% wielkości postulowanej przez ekonomistów³⁹. Tymczasem wyróżniały się one nowoczesnym prowadzeniem produkcji rolnej i dostosowaniem do rosnących wymogów rynkowych oraz zwiększały swój udział w krajowej produkcji rolniczej.

Tabela 4. Struktura obszarowa gospodarstw indywidualnych o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych w latach 1990, 1995, 2000 i 2004 (w %)

Grupy gospodarstw	1990	1995	2000	2004
1,01–1,99 ha	17,7	20,9	23,8	26,1
2,00–4,99 ha	35,1	33,7	32,6	32,1
5,00–9,99 ha	29,8	26,7	23,8	21,8
10,00–14,99 ha	11,3	10,7	9,9	9,6
15,00–19,99	6,1 ^a	4,4	4,5	4,3
20,00 ha i więcej	x	3,6	5,4	6,1
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0

^a 15 ha i więcej.

Źródło: Rocznik Statystyczny 1996, GUS, Warszawa 1996, s. 346; Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2005, GUS, Warszawa 2005, s. 459.

Wzrost liczby gospodarstw największych odbył się kosztem dalszej polaryzacji struktury obszarowej. Z jednej strony spadł udział gospodarstw w przedziałach 2–5, 5–10 i 10–15 ha (o 28%), a wzrósł udział parcel najmniejszych, dysponujących powierzchnią 1–2 ha użytków rolnych (o 10%)⁴⁰. Jednak w strukturze obszarowej indywidualnych gospodarstw rolnych systematycznie dominowały liczebnie gospodarstwa karłowate w przedziale od mniej niż 1 do 2 ha. Według danych z 2005 r. stanowiły one przeszło połowę gospodarstw indywidualnych (51%)⁴¹. Po 1989 r. spadł odsetek gospodarstw w przedziale obszarowym od 2 do 20 ha, z 82,3% w 1990 r. do 67,8% w 2004 r. (zob. tab. 4). Nazwano to procesem „wypłukiwania” gospodarstw średnich⁴².

³⁹ W. Józwiak, W. Michna, Z. Mirkowska, *Procesy zachodzące w rolnictwie polskim w latach 1990–2010, projekcje na rok 2013 i pożądana wizja rolnictwa w 2020 roku – zagadnienia wybrane*, IERiGŻ, Warszawa 2011, s. 20; *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r.*, www.stat.gov.pl, s. 159 [dostęp 28.08.2017].

⁴⁰ D. Bogacz et al., *Statystyczne studium struktury agrarnej w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010, s. 100.

⁴¹ *Charakterystyka gospodarstw...*, op.cit., s. 159.

⁴² A. Woś, *Społeczno-ekonomiczna stratyfikacja rolnictwa*, [w:] *Rolnictwo polskie w okresie transformacji systemowej (1989–1997)*, IERiGŻ, Warszawa 1998, s. 28.

Konkludując, w latach 1990–2004, mimo różnokierunkowych tendencji w strukturze obszarowej gospodarstw, następował proces koncentracji ziemi. Ogólna liczba gospodarstw zmniejszyła się z 2,1 mln do 1,8 mln, czyli o 13%, a ich przeciętna powierzchnia zwiększyła się z 7,1 ha do 8,4 ha (o 18%). Sporadycznie występujące przed 1995 r. gospodarstwa powyżej 50 ha w 2005 r. obejmowały już 22% użytków rolnych, więcej niż dominujące liczbowo gospodarstwa do 5 ha (18% użytków rolnych)⁴³.

Od 1990 do 2004 r. wzrosła liczba większych gospodarstw indywidualnych na północy i zachodzie Polski (woj. pomorskie, warmińsko-mazurskie, zachodniopomorskie, północna część woj. mazowieckiego, zachodnia i północna część woj. podlaskiego, zachodnia część woj. kujawsko-pomorskiego i wschodnia część woj. wielkopolskiego). Jak pisał Jerzy Bański: „Jest to głównie wynik przejmowania gruntów przez gospodarstwa indywidualne z sektora publicznego oraz w mniejszym stopniu eliminowania gospodarstw mniejszych (ich użytki są na ogół wydzierżawiane)”⁴⁴.

Należy zgodzić się z opinią Anny Szemberg, że w rolnictwie ścierały się dwie tendencje: do rozdrabniania i koncentracji. Pierwsza była następstwem rosnącego bezrobocia, druga zaś konsekwencją powiększania gospodarstw istniejących, rzadziej nowo powstałych na gruntach wcześniej należących do państwa⁴⁵. Koncentracja stanowiła podstawę przekształcenia części gospodarstw chłopskich w firmy typu kapitalistycznego.

Sumując, przed 2004 r. przemiany w strukturze obszarowej gospodarstw, niezbędne do powiększenia i zrjonalizowania produkcji rolnej, ciągle znajdowały się w stadium początkowym. Wymagały one różnokierunkowych działań w sferze finansowania, rozwoju usług i handlu na wsi, umocnienia samorządu wiejskiego oraz dostosowania produkcji przemysłowej do nowych potrzeb produkcyjnych rolnictwa i przetwórstwa płodów rolnych. Niezbędne były także rozstrzygnięcia o charakterze politycznym co do przyszłego kształtu polskiego rolnictwa. Należy dodać, że pomyślność restrukturyzacji rolnictwa zależała nie tylko od właściwej polityki gospodarczej polskiego rządu, ale także od warunków zewnętrznych, głównie związanych z wstąpieniem Polski do Unii Europejskiej.

⁴³ D. Bogacz *et al.*, *op.cit.*, s. 98; W. Józwiak, *Polskie rolnictwo i gospodarstwa rolne w pierwszej i drugiej dekadzie XXI wieku*, IERiGŻ, Warszawa 2012, s. 10–11; Rocznik Statystyczny 1996, GUS, Warszawa 1996, s. 346 i Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2005, GUS, Warszawa 2005, s. 459; *Charakterystyka gospodarstw...*, *op.cit.*, s. 159.

⁴⁴ J. Bański, *Geografia rolnictwa Polski*, PWE, Warszawa 2007, s. 107.

⁴⁵ A. Szemberg, *Przemiany agrarne i ludność w indywidualnym rolnictwie*, [w:] *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 1997 r.*, IERiGŻ, Warszawa 1998, s. 188 i n.

5. Ewolucja struktury obszarowej gospodarstw chłopskich po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej (2005–2015)

W ramach przygotowań do wstąpienia Polski do Unii Europejskiej przyjęto lub znowelizowano wiele aktów prawnych. W odniesieniu do rolnictwa i jego struktury zasadnicze znaczenie miała ustawa z 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego⁴⁶. Jej celem była zgodna z postulatami Wspólnoty poprawa struktury obszarowej gospodarstw rolnych i przeciwdziałanie nadmiernej koncentracji nieruchomości rolnych, na co pozwalały regulacje prawne z początku lat 90. Ustawa generalnie ograniczyła maksymalną powierzchnię gospodarstwa rolnego do 300 ha, pozostawiając kilka odstępstw. Na mocy ustawy zlikwidowano AWRSP, powołując jednocześnie Agencję Nieruchomości Rolnych (ANR), z zadaniem tworzenia oraz powiększania gospodarstw rodzinnych. ANR wyposażono w prawo pierwokupu dające możliwość sprawowania kontroli nad częścią obrotu nieruchomościami rolnymi na rynku. Miało to prowadzić do powiększania gospodarstw rozwojowych i będących w rękach młodych, wykształconych rolników⁴⁷.

Tendencję do zwiększenia liczebności dużych gospodarstw indywidualnych, z wykorzystaniem procesu prywatyzacji gruntów państwowych, wzmocniła ustawa z 2011 r. o zmianie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa z 1991 r.⁴⁸ Ustawa zmierzała do ograniczenia wielkości gruntów dzierżawionych przez ich wykup przez dzierżawców lub sprzedaż rolnikom indywidualnym w celu powiększenia powierzchni gospodarstw.

Sprzedaż ziemi rolniczej przez ANR po wstąpieniu Polski do UE nie uległa zasadniczemu przyspieszeniu i wyniosła 1,2 mln ha (do 2004 r. – 1,5 mln ha). Stanowiło to 57% gruntów przejętych do zasobu państwowego. Nadal sprzedawano zazwyczaj małe działki, w przypadku osób fizycznych liczące średnio 5,8 ha⁴⁹.

Stworzenie ram prawnych stanowiło istotny krok w kierunku optymalizacji struktury obszarowej rolnictwa, decydującą rolę odgrywały jednak warunki ekonomiczne, które wyraźnie hamowały ten proces w latach 90. Jeszcze przed przystąpieniem do Unii Europejskiej rolnictwo polskie odczuło poprawę warunków gospodarowania dzięki dopływowi zewnętrznych środków finansowych. Ich źródłem był Specjalny

⁴⁶ Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, DzU 2003, nr 64, poz. 592.

⁴⁷ B. Mickiewicz, *op.cit.*, s. 144.

⁴⁸ Ustawa z dnia 16 września 2011 r. o zmianie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych innych ustaw, DzU 2011, nr 233, poz. 1382.

⁴⁹ W. Humięcki, B. Podgórski, *Kierunki gospodarowania zasobami własności rolnej skarbu państwa i realizacji ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego*, „Więś i Rolnictwo” nr 3, 2016, s. 188–191.

Przedakcesyjny Program na rzecz Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich (SAPARD), służący procesom przekształceń strukturalnych na wsi w krajach kandydujących. Do końca 2005 r. polskie gospodarstwa uzyskały z SAPARD blisko 4 mld zł⁵⁰.

Z chwilą wejścia Polski do UE gospodarka żywnościowa i obszary wiejskie zostały objęte unijnym systemem wsparcia obejmującym okres do 2006 r. Środki finansowe wartości około 21 mld zł służyły poprawie konkurencyjności gospodarki żywnościowej i wspieraniu zrównoważonego rozwoju rolnictwa oraz obszarów wiejskich. W 2007 r. system ten został przedłużony do 2013 r. Polska, już jako członek UE, objęta została Wspólną Polityką Rolną, co zdecydowanie zwiększyło strumień subwencji, w latach 2005–2010 wyniosły one blisko 79 mld zł, a ich udział w ogólnych dochodach rolników (przedsiębiorców rolnych) osiągnął 52%⁵¹.

Według opinii Mirosławy Kozłowskiej-Burdziak na przekształcenia struktury obszarowej największy wpływ miały renty strukturalne oraz jednolite płatności obszarowe. Dość wysokie (1181–2475 zł) renty strukturalne zachęcały rolników w wieku przedemerytalnym do przekazania gospodarstw następcom lub na powiększenie jednostek istniejących. Z płatności obszarowej korzystały gospodarstwa utrzymujące grunty w dobrej kulturze rolnej, z zachowaniem wymogów ochrony środowiska. W latach 2009–2015 ich wartość osiągnęła 64,5 mld zł. Kozłowska-Burdziak wyraża pogląd, że płatności obszarowe różnie wpływały na przemiany strukturalne w rolnictwie. W przypadku większych gospodarstw mogły skłaniać do powiększania ich powierzchni, natomiast w gospodarstwach o niskiej sile ekonomicznej pozwalały na poprawę sytuacji dochodowej właścicieli, stanowiącą przesłankę do utrzymania jednostki wyłącznie w celach samozaopatrzeniowych⁵².

Po 2004 r., obok środków unijnych, na poprawę sytuacji ekonomicznej polskiego rolnictwa wpłynęły: subsydiowanie niektórych działań inwestycyjnych, większa dostępność do kredytów, a przede wszystkim korzystnie kształtujące się „nożyce cen” produktów sprzedawanych i nabywanych przez rolników. Poprawa warunków ekonomicznych produkcji rolnej następowała w warunkach jej wyraźnego wzrostu (między 2005 a 2015 r. o ponad 14%), co korzystnie wpływało na dochody rolników i ich działalność inwestycyjną⁵³. Należy jednak zwrócić uwagę na szybki wzrost cen

---

⁵⁰ <http://www.arimr.gov.pl/pomoc-unijna-i-krajowa/inne-formy-pomocy/sapard.html> [dostęp 28.08.2017].

⁵¹ W. Józwiak, *op.cit.*, s. 11–12.

⁵² M. Kozłowska-Burdziak, *Przekształcenia struktury obszarowej polskiego rolnictwa po roku 2002*, [w:] *Między ekonomią a historią. Studia ofiarowane Profesorowi Czesławowi Noniewiczowi z okazji 75. urodzin*, red. R. Dziemianowicz *et al.*, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2012, s. 244 i n. *Rolnictwo w 2015 r.*, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/RL_rolnictwo_2015.pdf, s. 42 [dostęp 28.08.2017].

⁵³ *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2016*, GUS, Warszawa 2016, s.473; *Rolnictwo w 2015 r.*, *op.cit.*, s. 150.

gruntów ornych. W 2005 r. w obrocie rynkowym jeden hektar można było kupić za 8244 zł, a w 2015 r. za 38 579 zł, a zatem wzrost ceny był blisko pięciokrotny⁵⁴. Nie mogło to pozostać bez wpływu na możliwość zakupu ziemi, zwłaszcza przez mniejsze gospodarstwa.

Mimo złożonej sytuacji nasiliły się pozytywne przemiany w strukturze obszarowej gospodarstw. Ich syntetycznym wyrazem był wzrost przeciętnej powierzchni gospodarstwa indywidualnego między 2005 a 2015 r. z 7,6 ha do 9,6 ha użytków rolnych⁵⁵. Zadecydowały o tym: systematyczny spadek odsetka gospodarstw karłowatych (1,01–1,99 ha); stabilny, mimo wahań, udział gospodarstw małorolnych (2,00–4,99 ha); wzrost odsetka gospodarstw w pozostałych grupach obszarowych, szczególnie silny w grupie 50 ha i więcej. W rezultacie udział gospodarstw karłowatych i małorolnych (o powierzchni od 1,01 do 4,99 ha), który w 2005 r. wynosił 57,9%, do 2015 r. obniżył się do 51,3% ogółu (zob. tab. 5). Natomiast podniósł się w omawianym okresie z 10,9% do 14,7% udział gospodarstw powyżej 15 ha, zaliczanych do dużych.

Tabela 5. Struktura obszarowa gospodarstw indywidualnych o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych w latach 2005, 2010 i 2015 (w %)

Grupy gospodarstw	2005	2010	2015
1,01–1,99 ha	25,1	20,3	18,4
2,00–4,99 ha	32,8	33,1	32,9
5,00–9,99 ha	21,8	23,4	23,4
10,00–14,99 ha	9,4	10,2	10,6
15,00–19,99 ha	4,3	4,9	5,1
20,00 ha i więcej	6,6	8,1	9,6
Ogółem	100,0	100,0	100,0

Źródło: Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2009, GUS, Warszawa 2009, s. 475; Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2013, GUS, Warszawa 2013, s. 473; Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2016, GUS, Warszawa 2016, s. 473.

Jeszcze silniej zauważalne były zmiany w strukturze obszarowej przy uwzględnieniu liczby gospodarstw i powierzchni użytków rolnych. W 2005 r. istniało w Polsce ponad 1 mln gospodarstw o powierzchni nieprzekraczającej 5 ha, do 2015 r. ich liczba obniżyła się o blisko 1/3. W analogicznym okresie powierzchnia użytków rolnych gospodarstw karłowatych i małorolnych obniżyła się z 2,5 mln ha do 1,8 mln ha, czyli o ponad 27%, natomiast liczba gospodarstw ponad 15-hektarowych podniosła

⁵⁴ *Rolnictwo w 2012 r.*, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/RL_rolnictwo_2012.pdf, s. 133 [dostęp 28.08.2017]; W. Humięcki, B. Podgórski, *op.cit.*, s. 191.

⁵⁵ *Rolnictwo w 2012 r.*, *op.cit.*, s. 133; *Rolnictwo w 2015 r.*, *op.cit.*, s. 124.

się ze 195 tys. do 203 tys. (o 4%). W 2005 r. gospodarstwa powyżej 15 ha dysponowały obszarem 6,3 mln ha, zaś w 2015 r. – 7,3 mln ha, a więc o 17% większym⁵⁶.

Podsumowanie

Analiza struktury obszarowej gospodarstw chłopskich w blisko stuletnim okresie funkcjonowania różnych systemów ustrojowych dowodzi dość ograniczonych zmian w wielkości ich powierzchni. W okresie Drugiej Rzeczypospolitej, wbrew intencjom władz, nastąpiło zwiększenie liczby gospodarstw karłowatych i małorolnych. Nie został zahamowany proces rozdrabniania własności chłopskiej, z negatywnymi skutkami ekonomicznymi i społecznymi. Przeprowadzona po wojnie przez władze komunistyczne reforma rolna wprawdzie zmniejszyła liczbę gospodarstw karłowatych i małorolnych, nadal jednak stanowiły one 54% ogółu gospodarstw. W połowie lat 50., w związku z polityką rugowania większych gospodarstw chłopskich, ich udział podniósł się do blisko 60% ogółu gospodarstw. Ograniczona liberalizacja polityki wobec gospodarki chłopskiej po 1956 r., wbrew oczekiwaniom, zaowocowała zwiększeniem odsetka gospodarstw karłowatych i małorolnych do przeszło 63% w 1960 r., Jednocześnie w bardzo ograniczonym stopniu podniósł się udział gospodarstw powyżej 10 ha. W latach 60., charakteryzujących się niekonsekwentną polityką agrarną, nieco zmniejszył się udział gospodarstw małorolnych, ale powiększył się udział gospodarstw karłowatych, przekraczając 33% ogółu gospodarstw. Oznaczało to powrót, a nawet przekroczenie bardzo negatywnie ocenianego stanu z 1921 r. (29%), przy niższym odsetku gospodarstw powyżej 10 ha. Realizowana w latach 70. i 80. polityka wobec wsi, preferująca większe gospodarstwa chłopskie, radykalnie zmniejszyła odsetek gospodarstw karłowatych do 18% w 1989 r. i powiększyła odsetek gospodarstw powyżej 5 ha, a szczególnie 15 ha i więcej. W okresie transformacji ustrojowej wystąpiła wyraźna polaryzacja struktury obszarowej. Do 2004 r. udział gospodarstw karłowatych ponownie powiększył się do przeszło 26%, a jednocześnie gospodarstw powyżej 10 ha wzrósł do 20% (wobec 17% w 1989 r.). Dopiero po wejściu Polski do UE zmniejszał się udział gospodarstw karłowatych (do 18% w 2015 r.) i rósł gospodarstw powyżej 10 ha (do 25% w 2015 r.). W konsekwencji różnokierunkowych procesów w latach 1990–2015 tylko w ograniczonym stopniu udało się odwrócić skutki komunistycznej polityki agrarnej w sferze struktury obszarowej rolnictwa. Nie zdołano zlikwidować, a nawet znacznie ograniczyć problemu rozdrobnienia rolnictwa.

⁵⁶ *Rolnictwo w 2012 r., op.cit., s. 123; Rolnictwo w 2015 r., op.cit., s. 124.*

W całym, prawie stuletnim okresie obserwacji w zasadniczy sposób nie zmienił się udział najmniejszych gospodarstw w ich ogólnej liczbie. Szczególnie dobitnie ilustruje to fakt, że w latach 1921 i 2015 był identyczny odsetek gospodarstw małorolnych (2–5 ha), wynoszący blisko 33%. W tym czasie o 11 pkt.proc. obniżył się odsetek gospodarstw karłowatych (do 2 ha), ale sięgał 18%. W rezultacie nadal ponad 51% ogółu stanowiły gospodarstwa karłowate i małorolne. Według analityków z Instytutu Ekonomiki Rolnej i Gospodarki Żywnościowej nie posiadały one „zdolności do odtwarzania i modernizacji posiadanego potencjału produkcyjnego, a także osiągnięcia dostatecznie wysokich plonów roślin uprawnych”⁵⁷.

Natomiast pozytywne, chociaż ograniczone, zmiany wystąpiły w grupie gospodarstw chłopskich powyżej 20 ha. Ich odsetek wynoszący w 1921 r. 2,5%, a w 1960 r. tylko 1%, do 2015 r. wzrósł do 9,5%. Był to rezultat polityki akceptacji dla większych gospodarstw w końcowych dwóch dekadach istnienia PRL oraz nowych warunków systemowych i ekonomicznych po 1989 r. Jednak niezbędna dla wzrostu efektywności produkcyjnej rolnictwa koncentracja ziemi w dużych gospodarstwach odbywała się zbyt wolno. Po 1989 r. na przeszkodzie stał początkowo brak szerszego zainteresowania przejmowaniem na własność gruntów byłych gospodarstw państwowych, a później szybki wzrost cen gruntów uniemożliwiający dokup ziemi przez mniejsze gospodarstwa.

Transformations of the spatial structure of peasant farms in Poland after 1918

One of the crucial elements of ‘longue durée’ in the Polish economy is the spatial structure of peasant farms. Observations from the last century prove its limited transformations, despite the dramatic political and economic events so abundant in the 20th century. The share of the smallest farms in the total number did not change, which is vividly illustrated by the fact that both in 1921 and in 2015 there was an identical percentage (nearly 33%) of small farms (2–5 ha). Over that time the percentage of small holdings (up to 2 ha) decreased by 11 percentage points and stood at 18%. As a result, small farms and small holdings still accounted for 51% of all the farms. However, positive, though admittedly limited, changes occurred in the group of peasant farms of over 20 ha. Their percentage in 1921 was 2.5%, and in 1960 – only 1%, but by 2015 it had reached 9.5%. It was a result of the policy of acceptance for larger farms in the

⁵⁷ W. Józwiak, W. Michna, Z. Mirkowska, *op.cit.*, s. 36 i 42.

final two decades of the Polish People's Republic and the new system and economic conditions after 1989. However, the concentration of land – so crucial for an increase in the agricultural production efficiency – was happening in too slow a manner.

Keywords: Poland 1918–2015, agriculture, spatial structure of farms

Literatura

1. Analiza *produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 1997 r.*, IERiGŻ, Warszawa 1998.
2. Bański J., *Geografia rolnictwa Polski*, PWE, Warszawa 2007.
3. Bański J., Stola W., *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, PAN, PTG, Warszawa 2002.
4. Bogacz D. *et al.*, *Statystyczne studium struktury agrarnej w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.
5. *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r.*, www.stat.gov.pl
6. *Dylematy gospodarki polskiej*, red. W. Czerwiński, PFK, Londyn 1965.
7. Głowacki A., *Proces nacjonalizacji gospodarki na zaanektowanych ziemiach wschodnich II RP (1939–1941)*, „Dzieje Najnowsze” nr 2, 2004.
8. *Gospodarka Polski Ludowej 1944–1955*, red. J. Kaliński, Z. Landau, KiW, Warszawa 1986.
9. Herer W., Sadowski W., *Zmiany struktury agrarnej na tle zmian struktury i wielkości zatrudnienia w całej gospodarce*, GUS, Warszawa 1993.
10. *Historia Polski w liczbach*, z. 2: *Rolnictwo, Leśnictwo*, GUS, Warszawa 1991.
11. Humięcki W., Podgórski B., *Kierunki gospodarowania zasobami własności rolnej skarbu państwa i realizacji ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego*, „Wieś i Rolnictwo” nr 3, 2016.
12. Jarecka-Kimłowska S., *Polityka spółdzielcza na wsi polskiej w latach 1944–1970*, LSW, Warszawa 1978.
13. Jastrzębowski W., *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939–1944*, Czytelnik, Warszawa 1946.
14. Józwiak W., *Polskie rolnictwo i gospodarstwa rolne w pierwszej i drugiej dekadzie XXI wieku*, IERiGŻ, Warszawa 2012.
15. Józwiak W., Michna W., Mirkowska Z., *Procesy zachodzące w rolnictwie polskim w latach 1990–2010, projekcje na rok 2013 i pożądana wizja rolnictwa w 2020 roku – zagadnienia wybrane*, IERiGŻ, Warszawa 2011.
16. Kaliński J., *Forsowna kolektywizacja rolnictwa (1948–1956)*, „Kwartalnik Historyczny” nr 1, 1984.

17. Kaliński J., *Transformacja gospodarki polskiej w latach 1989–2004*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2009.
18. Kosmęda P.M., *Zmiany w strukturze obszarowej i własnościowej gospodarstw rolnych po wejściu w życie nowelizacji kodeksu cywilnego z 28 lipca 1990 r.*, „Studia Juridica Agraria” t. VIII, 2009.
19. Kumoś Z., *Związek Patriotów Polskich. Założenia programowo-ideowe*, MON, Warszawa 1983.
20. Landau Z., Tomaszewski J., *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej*, KAW, Warszawa 1991.
21. Mazurkiewicz E., *Podstawowe problemy polityki rolnej w PRL*, KiW, Warszawa 1979.
22. Mazurkiewicz E., *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa*, PWE, Warszawa 1982.
23. Mickiewicz B., *Wpływ regulacji prawnych na zmianę struktury agrarnej w Polsce po 1991 roku*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” t. XV, z. 1, 2013.
24. Mieszczankowski M., *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, KiW, Warszawa 1983.
25. Mieszczankowski M., *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, PWN, Warszawa 1960.
26. *Między ekonomią a historią. Studia ofiarowane Profesorowi Czesławowi Noniewiczowi z okazji 75. urodzin*, red. R. Dziemianowicz et al., Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2012.
27. *O co walczy naród polski. Deklaracja Rady Jedności Narodowej*, Warszawa 1944.
28. Olszański P., *Historia polskiego zadłużenia międzynarodowego na tle wydarzeń społecznych i politycznych*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2002.
29. Olszewski H., *Problemy równowagi bilansu zbożowego w Polsce*, PWRiL, Warszawa 1964.
30. Ostrowski L., *Nie ma urodzaju na farmerów*, „Rzeczpospolita” 13.07.1992.
31. Ostrowski L., *Problemy społeczne wsi polskiej*, PWE, Warszawa 1989.
32. Poczta W., *Rolnictwo polskie a rolnictwo EWG (Studium komparatywne)*, Akademia Rolnicza, Poznań 1994.
33. *Rolnictwo polskie w okresie transformacji systemowej (1989–1997)*, IERiGŻ, Warszawa 1998.
34. Strużek B., *Rozwój socjalistycznych form gospodarki rolnej w Polsce*, LSW, Warszawa 1982.
35. Ustawa z dnia 16 września 2011 r. o zmianie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych innych ustaw, DzU 2011, nr 233, poz. 1382.
36. Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, DzU 2003, nr 64, poz. 592.
37. Ustawa z dnia 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa oraz o zmianie niektórych ustaw, DzURP 1991, nr 107, poz. 464.

38. Ustawa z dnia 26 marca 1982 r. o scalaniu gruntów, DzU 1982, nr 12, poz. 80.
39. Ustawa z dnia 26 marca 1982 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz o uchyleniu ustawy o uregulowaniu własności gospodarstw rolnych, DzU 1982, nr 11, poz. 81.
40. Ustawa z dnia 26 marca 1982 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego, DzU 1982, nr 11, poz. 82.
41. Ustawa z dnia 26 października 1971 r. o uregulowaniu własności gospodarstw rolnych, DzU 1971, nr 27, poz. 250.
42. Woś A., *Nowa polityka rolna z perspektywy trzydziestolecia*, „Wieś Współczesna” nr 1, 1987.
43. Woś A., *Rolnictwo polskie 1945–2000. Porównawcza analiza systemowa*, IERiGŻ, Warszawa 2000.